

Πολιτισμική ταυτότητα στην ελληνική και γεωργιανή λογοτεχνία στο μεταίχμιο του 19^{ου}-20ού αιώνα (Τυπολογικοί παραλληλισμοί)

Ana Chikovani

Τα στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας καθορίζουν την προσωπικότητα, τις σχέσεις, τη ζωή των ανθρώπων και, όταν εντάσσονται σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, λειτουργούν μέσα σ' αυτό με πολλαπλούς και ποικίλους τρόπους. Σκοπός της έρευνάς μας είναι η μελέτη της λειτουργίας στοιχείων πολιτισμικής ταυτότητας μέσα στα λογοτεχνικά κείμενα.

Η αποτίμηση των λογοτεχνικών έργων και η μελέτη των στοιχείων που συνθέτουν την εικόνα της εθνικής και της θρησκευτικής ταυτότητας θα γίνει μέσα από τη μελέτη των έργων του Έλληνα Γιώργου Βιζυηνού και του Γεωργιανού Βάζα-Πσαβέλα.

Ο σκοπός της έρευνάς μας, ωστόσο, δεν είναι η αποδελτίωση του πλούσιου υλικού που οι συγγραφείς έχουν καταγράψει και αξιοποιήσει λογοτεχνικά, αλλά η μελέτη της λειτουργίας αυτών των στοιχείων ταυτότητας μέσα στα λογοτεχνικά έργα.

Μαζί με το λογοτεχνικό ενδιαφέρον ιδιαίτερη σημασία αποκτά και η πολιτισμική πλευρά του ζητήματος. Ο άνθρωπος σχηματίζει μια συγκεκριμένη ταυτότητα μέσω της αντιπαράθεσης - αντιπαράθεση με τρόπους σκέψης, αντιπαράθεση με πολιτισμικές ιδιότητες κλπ. Τα στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας και τα λειτουργικά τους μοτίβα παραμένουν και σήμερα βασικοί άξονες της κοινωνικής ζωής και των λογοτεχνικών προβληματισμών.

Βάσει μιας συγκριτικής προσέγγισης η μελέτη προσπαθεί να δείξει πώς εκφράστηκαν στη λογοτεχνία τα στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας που συνυπήρχαν και λειτουργούσαν στις δύο αυτές κοινωνίες, την ελληνική και τη γεωργιανή, και πώς λειτουργούν μέσα στα λογοτεχνικά έργα του Έλληνα και του γεωργιανού συγγραφέα.

Για να οριοθετήσουμε την έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, βασιζόμαστε σ' έναν ορισμένο αριθμό καθοριστικών κριτηρίων που θεωρούνται «αντικειμενικά», όπως η κοινή καταγωγή, η γενεαλογία, η γλώσσα, η κουλτούρα, η θρησκεία, οι δεσμοί μ' ένα τόπο¹. Το άτομο μέσω της βιολογικής του κληρονομιάς γεννιέται, μεγαλώνει και αφομοιώνει τα πολιτισμικά στοιχεία, τη «νοοτροπία» και την «ιδιοφυΐα» του λαού στον οποίο ανήκει.²

Ταυτόχρονα όμως η ανάπτυξη της πολιτισμικής ταυτότητας του ατόμου επηρεάζεται άμεσα και από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησής του στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας στην οποία ζει και κινείται. Μ' αυτό τον τρόπο κάθε άτομο διαμορφώνει κάθε φορά και μια διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα ανάλογα με την ομάδα από την οποία δέχεται επίδραση και στην οποία επιδρά σε κάθε δεδομένη στιγμή. Μ' αυτή την προσέγγιση η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας παρουσιάζει ρευστότητα και πολυσημία.³

Και οι δύο συγγραφείς, έργα των οποίων θα μελετήσουμε, έζησαν και έγραψαν τα έργα τους στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το ενδιαφέρον στοιχείο της λογοτεχνικής ταυτότητας και των δύο είναι ότι χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμο. Η χρήση ψευδωνύμου γενικά αποτελεί ένα φαινόμενο που παρουσιάζει πτυχές κοινωνικές, πολιτικές, ψυχολογικές, αισθητικές κ.λπ. Το όνομα ή και το ψευδώνυμο συχνά μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα μήνυμα, το οποίο ο συγγραφέας θέλει να περάσει στον αναγνώστη του και αναμφισβήτητα παρουσιάζει ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία ταυτότητας του συγγραφέα. Το ψευδώνυμο που χρησιμοποίησαν ο

¹ Cuche Denys, *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, Εκδ. οίκος Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001, σ. 149.

² Ο.π., σ. 148.

³ Ο.π., σ. 161.

Έλληνας Γεώργιος Βιζυηνός και ο Γεωργιανός Βάζα-Πσαβέλα σχετίζεται με την ιδιαίτερή τους πατρίδα, υπογραμμίζοντας έτσι την πολιτισμική ταυτότητα των ίδιων των συγγραφέων.

Ο πεζογράφος, ποιητής και λόγιος Γεώργιος Βιζυηνός (1849 - 1896) γεννήθηκε στη Βιζύη (ή Βιζώ) της Ανατολικής Θράκης και χρησιμοποίησε το τοπωνυμικό επίθετο της καταγωγής του για φιλολογικό ψευδώνυμο και επώνυμο. Ο κόσμος του συγγραφέα λειτουργεί ανθρωποκεντρικά και ανθρωπομορφικά, τα στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των ηρώων και η σύγκρουση με την προσωπικότητά τους προσδιορίζουν συχνά την τύχη των ηρώων και την έκβαση της ιστορίας τους.

Τα στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας που συγκρούονται με την προσωπικότητα του κεντρικού ήρωα αναφέρει στα έργα του και ο γνωστός γεωργιανός συγγραφέας και ποιητής, ο Βάζα-Πσαβέλα (1861-1915). Το ψευδώνυμο αυτό του Λουκά Ραζικασβίλι σημαίνει *Παλικάρι από το Πσάβι*, μια υψηλή βουνίσια περιοχή του Καυκάσου. Τα έργα του συγγραφέα καθώς και τα ήθη και τα έθιμα της περιοχής αυτής σε πολλά σημεία μοιάζουν με αυτά που περιγράφει ο Γεώργιος Βιζυηνός.

Το έργο του Βάζα-Πσαβέλα *Ο Φιλοξενούμενος και ο Οικοδεσπότης* αφιερώνεται στις συγκρούσεις ταυτότητας. Περιληπτικά ο μύθος εξελίσσεται ως εξής:

Ο χριστιανός Γεωργιανός, το πρωτοπαλικάρο Ζβιανταούρι, κυνηγάει στα βουνά. Βραδιάζει και ο Γεωργιανός κινδυνεύει να μείνει έξω στο κρύο, συναντάει όμως τυχαία έναν άλλο κυνηγό, το μωαμεθανό Τσετσένο, τον Τζοκόλα, ο οποίος τον προσκαλεί στο σπίτι του, που είναι εκεί κοντά. Όταν ο Τζοκόλα έχει φέρει τον Ζβιανταούρι στο σπίτι του, ανακαλύπτει ότι ο φιλοξενούμενός του είναι ο φονιάς του αδερφού του. Ενώ το ένα έθιμο του υπαγορεύει να πάρει το αίμα πίσω, ταυτοχρόνως υπάρχει το άλλο έθιμο, που λέει ότι δεν μπορείς να σκοτώσεις το φιλοξενούμενό σου. Οι συγχωριανοί του Τζοκόλα, όταν μαθαίνουν πως αυτός φιλοξένησε στο σπίτι του έναν εχθρό, διψούν να πάρουν το αίμα πίσω και ζητούν να τους παραδώσει τον Γεωργιανό. Ο Τζοκόλα αρνείται, λέγοντας ότι σήμερα αυτός είναι φιλοξενούμενός του και ότι όσο αίμα και αν χρωστάει, δεν μπορεί να τους τον παραδώσει (να τον προδώσει). Εν τέλει οι συγχωριανοί αποκαλούν τον Τζοκόλα «προδότη» και «φοβητσιάρη», - βίαια παίρνουν τον Ζβιανταούρι, για να τον θυσιάσουν στο νεκρό τους. Ο Ζβιανταούρι, ως τη στιγμή που θα πεθάνει, δεν έχει σκύψει το κεφάλι του και πεθαίνει σαν παλικάρι. Ο Τζοκόλα, για να υπερασπιστεί την τιμή και την αξιοπρέπειά του, μόνος πολεμάει το στρατό των Γεωργιανών που έρχεται να βοηθήσει τον Ζβιανταούρι. Ο Τζοκόλα βρίσκει το θάνατο από τα άρματα των Γεωργιανών σαν παλικάρι και γίνεται θύμα των παραδόσεων. Εδώ η ταυτότητα του μωαμεθανού έρχεται σε σύγκρουση με την προσωπικότητά του, η οποία δεν του επιτρέπει να πάρει εκδίκηση για τη δολοφονία του αδερφού του.

Έτσι και στο έργο του Γιώργου Βιζυηνού, *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, η ταυτότητα του μωαμεθανού Κιαμήλη έρχεται σε σύγκρουση με την προσωπικότητά του.

Ο συγγραφέας μας περιγράφει ένα δραματικό περιστατικό: τη δολοφονία του αδελφού του αφηγητή, του Χρηστάκη, και τις αγωνιώδεις προσπάθειες της μητέρας του να βρει το δολοφόνο του παιδιού της. Η ιστορία ξεκινάει στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο αφηγητής επιστρέφει μετά οκτώ χρόνια από την «Εσπερία» και συναντάει εκεί τη μητέρα του και τον αδερφό του Μιχαήλο. Η μητέρα ζητάει επίμονα από τον αφηγητή να βρεθεί ο δολοφόνος του αδελφού του. Στην Κωνσταντινούπολη τους ψάχνει, τους βρίσκει και τους φιλοξενεί μια οικογένεια Τούρκων στο σπίτι της, γιατί θέλει με αυτόν τον τρόπο να δείξει την ευγνωμοσύνη της στη μητέρα του αφηγητή, επειδή εκείνη είχε περιθάλψει για επτά μήνες στο σπίτι της το γιο της οικογένειάς, τον Κιαμήλη: η μητέρα του αφηγητή τον είχε βρει πολύ βαριά άρρωστο στο δρόμο, μακριά από την οικογένειά του, έξω από το χωριό της. Η οικογένεια των Τούρκων

αναλαμβάνει ακόμα να βοηθήσει επίσημα στην ανεύρεση και την τιμωρία του δολοφόνου του Χρηστάκη χωρίς όμως αποτέλεσμα. Στη συνέχεια, ο ίδιος ο Κιαμήλης, μέσα από την αφήγησή του και χωρίς να έχει ακόμα συνειδητοποιήσει τι είχε στην πραγματικότητα συμβεί, αποκαλύπτει στα μάτια του αφηγητή την τραγική αλήθεια: θέλοντας να εκδικηθεί ο Κιαμήλης το θάνατο του τούρκου αδελφοποιτού του, που δολοφονήθηκε με ενέδρα, σκότωσε άθελά του στο ίδιο μέρος τον Χρηστάκη, τον αδελφό του αφηγητή! Ο αφηγητής αποφασίζει και στέλνει αμέσως τη μητέρα του πίσω στο χωριό τους χωρίς να της αποκαλύψει ποτέ την αλήθεια. Σύμφωνα με το σχόλιο του αφηγητή: *Δεν συνέφερε κατ' ουδένα τρόπον να μάθη [η μητέρα] την αλήθειαν...*⁴

Τρία χρόνια αργότερα ο αφηγητής επισκέπτεται το χωριό του και βρίσκει εκεί τον Κιαμήλη, αγνώριστο από τις τύψεις, να είναι υπηρέτης στο σπίτι της μητέρας του, χωρίς αυτή να ξέρει την αλήθεια για το φονιά του παιδιού της.

Μπορεί από την πρώτη ματιά τα δύο αυτά έργα, του γεωργιανού και του έλληνα συγγραφέα, να διαφέρουν σε πολλά σημεία μεταξύ τους, έχουν όμως ένα πολύ σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό: στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας (θρησκευτικής και εθνικής) κεντρικών προσώπων του μύθου συγκρούονται κάτω από ορισμένες συγκυρίες με την προσωπικότητά τους, γεγονός που έχει συγκλονιστικές συνέπειες για την εξέλιξή τους και στα δύο έργα.

Θα αναφέρουμε εδώ μερικά κοινά χαρακτηριστικά των δύο έργων:

-Βασικά πρόσωπα και στα δύο έργα συγκρούονται σε μια δύσκολη στιγμή, μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, με στοιχεία που αφορούν το ζήτημα της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας.

-Και στις δύο περιπτώσεις πρόσωπο με συγκεκριμένη εθνική και θρησκευτική ταυτότητα προσφέρει βοήθεια, σε μια δύσκολη στιγμή, σε πρόσωπο με διαφορετική εθνική και θρησκευτική ταυτότητα.

-Και στα δύο έργα μωαμεθανοί φιλοξενούν χριστιανούς στο σπίτι τους και αυτό προκαλεί έκπληξη, επί παραδείγματι στην αφηγηματική αρχή στο έργο του Βιζυηνού: *Τούτο ήταν όλως διόλου απροσδόκητον. Οι Τούρκοι, ιδίως εν μεγαλοπόλεσιν, όχι μόνον δεν κατοικούν υπό μίαν με χριστιανούς στέγην, αλλ' ουδ' εις την αυτήν συνοικίαν τούς ανέχονται. Τι ήτο λοιπόν τούτο; Μι' από τας πολλάς δουλοπρεπείς φιλοφρονήσεις; Αλλ' όχι, η γραία δεν ωμίλει διά τον τύπον.*

– *Εσύ είσαι διαβασμένος άνθρωπος, μοι έλεγε, και γνωρίζεις του Θεού τον νόμον. Κ' εάν είχα μόνο μία πεθαμή τόπο στην οικουμένη, και ήξευρα πως η ευλογημένη γυναίκα που εκοίταζε τ' ορφανό μου εφτά μήνες εις το στρώμα του παιδιού της ευρίσκειτ' εδώ πέρα ξένη, και δεν της έδιδα το αναπαυτήριο της κεφαλής μου να πατήση το ποδάρι της – δεν θα έκλειεν ο Θεός την θύραν του ελέους του εις την προσευχήν μου; Δεν θα εσήκωνε την ευλογίαν από τα έργα των χειρών μου; Δεν θ' απέστρεφε το πρόσωπόν του από το κουρμπάνι μου;*⁵

Στην περίπτωση του γεωργιανού έργου η δολοφονία, η οποία έχει λάβει χρονικά χώρα νωρίτερα, αποκαλύπτεται στο σπίτι του μωαμεθανού οικοδεσπότη.

Στην περίπτωση του ελληνικού έργου ο μωαμεθανός Κιαμήλης έχει πρώτα φιλοξενηθεί στο σπίτι ανθρώπων άλλης εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, της μητέρας του αφηγητή, και λίγο αργότερα σκοτώνει άθελά του το γιο της μητέρας του αφηγητή.

Και στις δύο περιπτώσεις η κοινωνία εν τέλει αναγνωρίζει ότι κι αυτός που είναι φορέας άλλης εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας έχει θετικά χαρακτηριστικά. Στο γεωργιανό έργο

⁴ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα, Ποιός ήταν ο φονεύς του αδερφού μου*. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 181.

⁵ Ο.π., σ. 153-154.

οι μωαμεθανοί χωρικοί, όταν βλέπουν το θαρραλαίο θάνατο του Ζβιανταούρι, ομολογούν λυπημένοι:

*Δε θα τον σκοτώναμε, άμα δεν είχε πράξει το κακό,
καλό παλικάρι ήταν, όλοι ορκίζονταν στον Αλλάχ,
μας πολεμούσε σαν τίγρης, γιατί υπερασπιζόταν την πατρίδα του.*⁶

Από την άλλη, όμως, προσθέτουν:

*αλλά ο ίδιος ο θεός πρόσταξε να φερόμαστε στον εχθρό εχθρικά*⁷

και έτσι καθησυχάζουν την ψυχή τους.

Και στο *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου* ο αφηγητής χαρακτηρίζει το φονιά του αδερφού του ως εξής:

*Και ο Κιαμήλ ο νηφάλιος, ο σώφρων Κιαμήλ, όστις και αγίασμα έπινε και του παπά το χέρι φιλούσε, και χάριν του οποίου κυρίως ελησμόνουν την προς τους ομοθρήσκους του αντιπάθειάν μου [...]*⁸

Και στα δύο έργα η κοινωνία προτιμάει να θεωρήσει τον άνθρωπο που συμπεριφέρεται διαφορετικά από αυτό που επιβάλλει η κοινωνική σύμβαση «τρελό», παρά να παραδεχτεί ότι μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον με την ίδια πολιτισμική παράδοση μπορεί να υπάρχουν εξαιρέσεις συμπεριφοράς και να προκύπτει το ζήτημα της σύγκρουσης ή/και της αποξένωσης αναφορικά με στοιχεία της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας.

Έτσι, ο Κιαμήλης του Βιζυηνού αποκαλείται τρελός, που ούτε ακούει ούτε μιλάει πλέον. Ο Τούρκος έχει εγκαταλείψει τους δικούς του και έχει αφοσιωθεί στην ελληνική οικογένεια. Η μητέρα του αφηγητή δηλώνει: *Τον έκαμαν άγιον! Αφ' ότου ετρελλάθηκε τον έκαμαν άγιον. Και του φιλούν το χέρι, και του φέρνουν φαγητά, και του φέρνουν ρούχα, και θέλουν να τον πάρουν εις του καϋμακάμη το σπίτι. Μα εκείνος δεν τρώγει παρά ξερό ψωμί, δεν φορεί παρά αυτά που βλέπεις, και κοιμάται κατά γης μέσ' στην αχυρώνα. Και δεν θέλει να φύγη από κοντά μου ό,τι κι αν του κάμουν [...]*⁹

Και στο γεωργιανό έργο οι συγχωριανοί αποκαλούν τον Τζοκόλα *τρελό*, που έχει χάσει το μυαλό του¹⁰, αφού θεωρούν πως έχει προδώσει το γένος του και υπερασπίζεται τον εχθρό. Ούτε το γεγονός ότι ο Τζοκόλα μόνος του πολέμησε το στρατό των Γεωργιανών και έπεσε στο πεδίο της μάχης δεν τους αλλάζει τη γνώμη. Αντίθετα, αυτή η επιπλέον έκφραση της ιδιομορφίας στην προσωπικότητα του ήρωα εξαγριώνει τους ομόθρησκούς του συγχωριανούς.

Στο γεωργιανό έργο ο μύθος διαδραματίζεται γύρω από δύο έθιμα που έρχονται σε σύγκρουση. Στο ελληνικό έργο γύρω από το «τυχαίον» που οδηγεί ένα βασικό πρόσωπο του έργου στο δράμα του.

Οι ιστορίες του Γιώργου Βιζυηνού και του Βάζα-Πσαβέλα είναι κυρίως ηθικές ιστορίες βασισμένες στον ορθολογισμό. Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε τη σταδιακή μετάβαση του ελληνικού όπως και του γεωργιανού πολιτισμού από την έννοια / αντίληψη του κοινωνικού συνόλου προς την αυξημένη έμφαση στην ατομικότητα.

Η ατομικότητα γκρεμίζει φυλετικούς και θρησκευτικούς φραγμούς, δείχνοντας ότι ανάμεσα στους ανθρώπους εκτός από την πολιτισμική ταυτότητα υπάρχει και πολύ δυνατό το στοιχείο της προσωπικότητας.

⁶ Vazha-Pshavela, *Άπαντα*, «Ο φιλοξενούμενος και ο Οικοδεσπότης», Εκδοτικός οίκος Σαμπτσότα Σακαρτβέλο, Τιφλίδα 1986, σ.188 (στα Γεωργιανά).

⁷ Ο.π., σ. 188.

⁸ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα*, σ. 152, 173.

⁹ Αυτ., σ. 184.

¹⁰ Vazha-Pshavela, *Άπαντα*, σ. 184.

Το συγγραφικό ιδεώδες του Γιώργου Βιζυηνού και του Βάζα-Πσαβέλα είναι οικουμενικότερο, με άξονες την τιμή, την αλήθεια του βιώματος και τον ευρύτερο κοινωνικό προβληματισμό, βασισμένο στη δεξιοτεχνία του συγγραφέα.

Ούτε ο έλληνας ούτε ο γεωργιανός συγγραφέας δεν βασίζουν αποκλειστικά την πλοκή στο πολωτικό δίδυμο: εμείς / άτομα άλλης ταυτότητας. Και στα δύο λογοτεχνικά έργα τα στοιχεία ταυτότητας λειτουργούν ως κίνητρα προβληματισμού. Οι συγγραφείς και στα δύο έργα κάνουν τον αναγνώστη να αναρωτιέται εάν η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα πρέπει να προσδιορίζει τη στάση του ανθρώπου απέναντι στο συνάνθρωπό του.

Βιβλιογραφία

- Β. Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα ³1996.
- Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα, Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994.
- Denys Cuche, *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, Εκδ. οίκος Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001.
- *Greece and the Balkans Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Edited by Dimitris Tziouvas, Ashgate Publishing Company 2003.
- Grigol Kiknadze, *Τα Λογοτεχνικά έργα του Βάζα-Πσαβέλα*, εκδοτικός οίκος του Κρατικού Πανεπιστημίου Τιφλίδας, Τιφλίδα 1989 (στα Γεωργιανά).
- Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.
- Vazha-Pshavela, *Απαντα*, «Ο φιλοξενούμενος και ο Οικοδεσπότης», εκδοτικός οίκος Σαμπτσότα Σακαρτβέλο, Τιφλίδα 1986 (στα Γεωργιανά).
- Α. Σαχίνης, «Το διήγημα του Γ. Βιζυηνού», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Περίοδος Α΄, 1968, Τόμος Ι΄, σ. 336-338.
- Κώστας Στεργιόπουλος, «Ο Βιζυηνός και το διήγημα», *Περιδιαβάζοντας. Τόμος Β΄- Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1986.
- Dimitris Tziouvas, *The Other Self: Selfhood and Society in Modern Greek Fiction*, Lanham, MD, Lexington Books 2003.
- Μ. Χρυσανθόπουλος, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Εστία, Αθήνα 1994.